

ZÁKLADNÉ PRINCÍPY ŠTRUKTURÁLNEJ ANALÝZY C. LÉVI-STRAUSSA

Ján Nickel

FHV UMB

ABSTRAKT

This paper deals with Lévi-Strauss' conception of structural analysis. The structural study of myths emphasized that essentials have no intrinsic meaning, but only acquire significance in relation to other elements of narration. Lévi-Strauss' own approach to myths is based on assuming mytheme as a purely differential and contentless sign. Mythemas are linked through syntagmatic and paradigmatic relations. The result of his investigations is that various taxonomies are guided by universal structures.

Kľúčové slová:

štrukturálna analýza; binárne opozície; gnozeologický model; funkčná závislosť; mediácia

ÚVOD

Francúzska štruktúralna antropológia priniesla do sociálnej a kultúrnej antropológie v polovici 20. storočia nové impulzy. Kriticky prehodnotila idealizujúcu koncepciu „ušľachtileho divožstva“ J.-J. Rousseaua, ktoré prezentoval ako obraz autentických ľudských hodnôt nedotknutých civilizáciou.

Ďalším významným míľnikom na ceste od romantizujúcich koncepcií človeka, spoločnosti a kultúry k štruktúralnej antropológii je durkheimovský okruh. E. Durkheim a po ňom M. Mauss ovplyvnili smerovanie francúzskej etnológie aplikáciou komparatívnej metódy na výskum spoločenských a kultúrnych inštitúcií. Mauss v *Eseji o dare* „analyzoval výmenu daru ako utilitárnu alebo symbolickú transakciu, ktorá má sociálne, náboženské a morálne konzekvencie.“ ([11], 129) Dá sa povedať, že identifikovanie sociálneho fenoménu recipročného systému, ktoré je obsahom spomínanej eseje, tvorí logické premostenie medzi Durkheimovým sociálnym realizmom a Lévi-Straussovou štruktúralnou antropológiou. Zjednocujúcim prvkom je predovšetkým Maussova „požiadavka výskumu nevedomých mentálnych štruktúr, ktoré sú skryté v inštitúciách a jazyku.“ ([11], 129)

Napokon ku konštituovaniu modernej štruktúralnej antropológie významnou mierou prispeli lingvistické analýzy Ferdinanda de Saussura. Poznámky k Saussurovmu kurzu, zredigované Ballym a Sechehayem, sa cez pražský lingvistický krúžok a zvlášť prostredníctvom N. Trubeckého a R. Jakobsona, revitalizovali v Lévi-Straussovej teórii binárnych opozícií. Tak ako pre lingvistický štrukturalizmus je príznačná snaha odhaliť univerzálnu štruktúru jazyka, tak je pre štruktúralnu antropológiu (prínajmenšom v jej francúzskej verzii) charakteristické úsilie vytážiť z rozmanitosti empirického materiálu prvky univerzálnej štruktúry ľudského konania.

Túto univerzálnu štruktúru a jej hybné princípy nachádza Lévi-Strauss vo viacerých oblastiach: v systémoch príbuzenstva, v taxonómiách súcien i v mytológiách. V nasledujúcich kapitolách sa pozrieme, akým spôsobom Lévi-Strauss dospel k svojim záverom. Sústredíme sa len na metódu analýzy mytologických systémov, a na vybranej vzorke príkladov demonštrujeme charakteristické vlastnosti binárnych opozícií, ktoré tvoria jadro štruktúralnej analýzy.

1. TEMATICKÉ POLE ŠTRUKTURÁLNEJ ANTROPOLÓGIE

V úvode sme načrtli východiskové princípy výstavby systému štrukturálnej analýzy. Keďže je problémové pole sociálnych a kultúrnych inštitúcií priveľmi rozsiahle vzhľadom na účel tejto práce, pokúsime sa problematiku binárnych opozícií ozrejmiť na príklade ich aplikácie na mytologické systémy.

Ako sme už naznačili, v pozadí sémantiky narácie stoja práve binárne opozície. Trubeckoj a Jakobson pôvodne skúmali vnútornú organizáciu jazyka na základe predpokladu fónickej substancie. K fonémam ako základným jednotkám jazyka pristupovali ako k izolovaným fyzikálnym substanciam. Avšak keď substančné hľadisko opustili, a pozornosť sústredili na „analýzu funkčných závislostí, až vtedy sa mohlo v plnej šírke ukázať, že určité fonetické jednotky plnia nezastupiteľné funkcie pri rozlišovaní, spájaní, rozčleňovaní alebo zvýrazňovaní rôznorodých sémantických jednotiek. Ukázalo sa, že tieto dištinkatívne príznaky sú organizované na báze binarity opozície a binarity kontrastu, ktoré schematicky možno prirovnáť k rozhodovaniu typu áno-nie.“ ([9], 54)

Aby zmienené dištinkatívne príznaky mohli plniť v jazyku svoje funkcie, musia byť uvedené do vzťahu „párových protikladov, ktoré sa nazývajú binárne opozície. Binárne preto, že prítomný prvok je definovaný neprítomným, a to práve tým neprítomným, ktorý je jeho protikladom.“ ([9], 55) Tým je legitimizovaný jednak funkčný aspekt dištinkatívnych príznakov (Jakobson), jednak stabilita diferencií z hľadiska synchronicity (Saussure), ako aj asymetrický vzťah medzi znakom a významom (Mukařovský). Inými slovami, ak sa vzdáme substančného hľadiska vo vzťahu k základným konštitutívnym prvkom jazyka, a osvojíme si stanovisko okasionality významu znaku ([10], 155), potom z aspektu variabilných sémantických funkcií budeme môcť povedať, že „neustále preskupovanie zložiek vo vnútri štruktúry spôsobuje významové posuny znaku.“ ([9], 66) Práve tento moment dynamizuje štruktúru jazyka umenia vo všeobecnosti a mýtu osobitne. Ako ukážeme ďalej, na uvedených princípoch buduje svoj prístup k štrukturálnej analýze mýtov Lévi-Strauss.

Hoci Lévi-Strauss využíva metodológiu aj terminológiu štrukturalisticky orientovanej lingvistiky, svojím dielom sa dotýka tak lingvistiky, ako aj a najmä etnológie a etnografie.

Lévi-Strauss si ako prvé uvedomuje, že antropologická analýza môže byť uskutočnená v podstate dvomi spôsobmi: (i) redukovať komplexné javy vyššej úrovne

na jednoduchšie útvary nižších úrovní, alebo (ii) akceptovať zložitost' javov ako nevypreparovateľnú esenciu originálneho symbolického systému. Lévi-Strauss nadväzuje na fonológiu¹ tým, že postuluje nevedomú infraštruktúru jazyka, pojem systému, vzťahy a univerzálnu reglementáciu ako základné metodologické schémy. ([5], 45) Metóda štrukturálnej analýzy predstavuje pokus „dospieť k invariantnej oblasti veľmi zložitej oblasti sústavy kódov.“ ([3], 16) Podľa Lévi-Straussa je teda témou štrukturálnej analýzy otázka translácie medzi zdrojovým jazykom a jazykom analýzy, otázka transportácie zmyslu medzi dvoma systémami kódov.

Keď hovoríme o dvoch systémoch kódov, predpokladáme, že existuje nejaký reglement umožňujúci klasifikáciu jednotlivých mytém.² To je prvý krok analýzy: „Pokúsiť sa objaviť poriadok v tomto zdanlivom neporiadku.“ ([3], 19) Poriadok, pravidlo je základným kameňom štrukturalizmu.

Lévi-Strauss v tejto súvislosti formuluje základný postulát štrukturálnej analýzy mytológie: mýty nemožno čítať ako román, ale treba ho chápať ako partitúru hudobnej skladby. Potom nám nič nebráni chápať mýtické rozprávania ako prejav konceptuálneho myslenia.

Z Lévi-Straussovho epistemologického holizmu vyplýva, že význam sa nevzťahuje na jednotlivé mytémy, ale na ich koexistenciu v symbolickom systéme riadiacom sa striktnou reglementáciou. „Je absolútne nemožné predstaviť si význam bez poriadku“, tvrdí Lévi-Strauss, „hovoríť o pravidlách a hovoríť o význame znamená hovoríť o tom istom.“ ([3], 19)

V dôsledku toho sa zdanlivé kontradikcie empirickej úrovne transformujú pomocou binárneho operátora na obrazy, ktoré v logike mýtu sú rozpoznateľné, konzistentné a komunikovateľné. Mýtus nahliadnutý z tohto aspektu sa potom javí ako systém základných významotvorných celkov, klastrov či primárnych schém (re)organizovaných pomocou pravidiel permutácie.

¹ Trubeckoj v článku *Phonologie actuelle* (1933) „postupuje od skúmania *vedomých* jazykových javov ku skúmaniu ich nevedomej *základne*.“ Na základe *vzťahov* medzi termínmi „zavádza pojem *systému*“ a pokúša sa „odhaľovať *všeobecné zákony*“ či už pomocou indukcie alebo (...) logickou dedukciou, čo im dáva absolútny charakter.“ ([3], 45)

² Mytémy predstavujú základné konštitutívne prvky mýtu. Metaforicky môžeme povedať, že ide o „elementárne častice“ relatívne uzavretých naratívnych celkov. V nadväznosti na to, čo sme uviedli v súvislosti so štrukturalistickou lingvistikou a fonológiou, môžeme tiež povedať, že mytémy (v rozprávaní) sú analógiou foném (v jazyku). Domnievame sa, že mytémy nie je potrebné stotožňovať s vetami – to dokonca ani provizórne, ako je navrhnuté v ([9], 71) – ale vhodnejšie je považovať ich za transfrastické jednotky reprezentujúce väčšie celky.

2. METODOLOGICKÉ PRINCÍPY ŠTRUKTURÁLNEJ ANALÝZY

Lévi-Strauss buduje svoju metodológiu na základe reflexie rozkladajúcej skutočnosť sociálnych a kultúrnych inštitúcií na reálne sociálne vzťahy a symbolickú infraštruktúru spoločnosti. [7] Diferencuje medzi empirickou a teoretickou rovinou v antropológii. V dôsledku takto dômyselne zostrojenej anatómie sociálnych a kultúrnych inštitúcií môže Lévi-Strauss „pojmem sociálnej štruktúry ako gnozeologický model“ odlíšiť od „pojmu sociálnych vzťahov, ktoré mu predstavujú empirický materiál slúžiaci na výstavbu štrukturálnych modelov.“ ([11], 134)

Vidíme, že Lévi-Straussova antropológia predstavuje komplexný systém obsahujúci analytické a deskriptívne spracovanie empirických údajov (etnografia), ako aj zovšeobecnené závery (etnológia), získané z výsledkov základného výskumu. Modely, vyskytujúce sa v Lévi-Straussovej antropológii, nie sú vlastnou skutočnosťou, ale abstrakciou, umožňujúcou získať obraz o skúmanej realite sociokultúrneho diania.

Výhodou modelov a modelovania v štrukturálnej analýze je to, že umožňujú zachytenie invariantov v ahistorickej synchronicite (mechanické modely). Štatistické modely naopak reprezentujú „typ diachrónej analýzy vedený z horizontu časovej perspektívy.“ ([11], 134)

Východiskom modelovania v štrukturálnej analýze je identifikácia kľúčových prvkov systému a definovanie ich vzájomných vzťahov. V tomto procese dochádza k transformácii empirických údajov na systém znakov. Jednotlivé znaky daného systému nemajú zmysel samy o sebe. Zmysel znaku vystupuje len vo vzťahu k iným znakom. Je určiteľný len negatívnym, resp. diferenčným spôsobom, t. j. odkazom na miesto znaku v sieti vzťahov medzi príslušnými znakmi. To znamená, že pomocou modelu môžeme zjednodušiť znenie teórie do podoby diagramu funkcií a ich permutácií. Rôzne priemety mytologického materiálu do sociálnych vzťahov preto nemožno chápať naturalisticky, t. j. „hľadať štruktúru na úrovni empirickej skutočnosti, akoby bola štruktúra jej súčasťou.“ ([8], 89) Naopak účelom modelovania v štrukturálnej analýze je zachytiť vzťah medzi reálnou sociálnou skutočnosťou a jej symbolickou transfiguráciou na úrovni teórie. ([8], 88 – 91)

Hľadať štruktúru spoločnosti, ktorá by bola rovnakého ontického typu ako samotná spoločnosť, by bolo príkladom zjavného nepochopenia princípov štrukturálnej analýzy. Jej cieľom totiž nie je multiplikácia entít, ale odhaľovanie imanentnej reglementácie usporiadaných sociálnych celkov.

3. ŠTRUKTÚRA MÝTICKÉHO MYSLENIA

Ako sme už uviedli, Lévi-Strauss buduje svoju antropologickú koncepciu na teórii binárnych opozícií, pochádzajúcej z fonológie. Štrukturalizmus prevzal teóriu dištinkčných funkcií foném a rozšíril jej použitie na „ďalšie kategórie jazyka – (...) na morfológiu, syntax a sémantiku. Každý lingvistický termín odvodzuje svoju hodnotu z opozície voči ostatným termínom.“ ([1], 151) Lévi-Strauss vykročil za hranice lingvistiky a aplikoval metódu semiotickej analýzy na výskum vybraných aspektov sociálnej a kultúrnej antropológie. S prihliadnutím na špecifiká Lévi-Straussovej metódy môžeme povedať, že „je to hľadanie invariantu, alebo invariantných prvkov medzi povrchnými odlišnosťami.“ ([3], 16) Systém protikladov je teda kľúčom k dešifrovaniu štruktúry sociálnych a kultúrnych inštitúcií.

Protiklady samy o sebe sú statickými prvkami mytologického rozprávania. Aby mohli byť základnými komponentmi zobrazenia principiálneho konfliktu a jeho transformácie, je potrebné, aby bol medzi týmito pólmi narácie istý vzťah sprostredkovania – tomuto vzťahu sa hovorí mediácia.

Pozrime sa, ako sa prostredníctvom mediácie preklenujú fundamentálne rozpory v skúsenosti individuálneho bytia a existencie sociálnych vzťahov. Ako príklad štrukturalistického výkladu mýtu môžeme použiť cimšjanský mýtus o Asdiwalovi. [2]

Lévi-Strauss v uvedenom mýte identifikuje štyri základné naratívne rámce:

- a) geografický: fyzické a politické členenie územia;
- b) ekonomický: sezónna lovecká migrácia;
- c) sociálny: organizácia spoločnosti na základe príbuzenských vzťahov;
- d) kozmologický: filiácie a lokácie; ([2], 164 – 169)

a dve súradnice:

- x) horizontálne pásmo: sekvencie – obsah mýtu, chronologická následnosť udalostí;
- y) vertikálne pásmo: schémy – mediácia opozícií, synchronná organizácia transfrastických jednotiek. ([2], 173 – 177)

Na základe identifikácie vnútornej štruktúry mýtu môžeme jednotlivé základné prvky rozprávania usporiadať do tabuľky:

		SCHÉMY			
SEKVENCIE		geografická	ekonomická	sociálna	kozmozologická
	inštitúcie	reálne	reálne	synkretické	imaginárne
	témy	cesta	hladomor	genealógia	antagonizmy
	opozície	východ/západ sever/juh	lov na mori/ lov na zemi	matrilinéarnosť/ patrilokálnosť	hore/dolu voda/zem

Asdiwalov príbeh môžeme vyjadriť tiež graficky, čo nám umožní uvedomiť si proporcie jednotlivých sekvencií a schém (pozri prílohu).

Narušenie pôvodného stavu (spôsobené hladomorom), vyjadrené v úvodnej sekvencii stretnutia matky a dcéry, je valorizované v záverečnej sekvencii stretnutia otca a syna. Napriek tomu, že Asdiwal ako mediátor ústrednej mytologickej opozície (hore/dolu) pri prekonávaní protirečení (na úrovni sociálnych a kultúrnych inštitúcií) zlyháva, samotný mýtus plní pozitívnu úlohu pri riešení konfliktu tak „medzi patrilinéárnou a matrilinéárnou tendenciou cimšjanskej spoločnosti,“ ([2], 181 – 182) ako aj patrilokálneho a matrilokálneho spôsobu osídlenia.

Z pohľadu štrukturálnej analýzy je dôležité zistenie, že sekvencie v jednotlivých schémach navzájom korešpondujú. Nie je to však jednoduchá korelácia jedného a druhého. Ako ukazuje Lévi-Straussova analýza, ide skôr o to, že transformácia jednotlivých obrazov je sprevádzaná prevrátením hodnôt ich funkcií. Preto Lévi-Strauss môže tvrdiť, že „vzťah mýtu a etnografického údaja je ten istý, no nie vo forme *reprezentácie*. Má dialektickú povahu a inštitúcie, opísané v mýtoch, môžu byť opakom skutočných inštitúcií. (...) V konečnom dôsledku sa mýty neusilujú o zobrazenie skutočnosti, ale o zdôvodnenie jej chybného rozčlenenia, pretože krajné pozície tohto rozčlenenia jestvujú iba v *obrazotvornosti*, aby sa dokázala ich *neudržateľnosť*.“ ([2], 187 - 188) Mýtus teda postupuje metódou negatívneho dôkazu. V cimšjanskom mýte sú onými krajnými pozíciami hladomor a nehybnosť. „Hladomor, na rozdiel od nehybnosti, nepredstavuje pre ľudí tolerovateľnú podmienku. Z toho vyplýva, že (...) jediný pozitívny spôsob bytia spočíva v *negácii nebytia*.“ ([2], 190) Antagonizmy sociálnych a kultúrnych inštitúcií v dôsledku toho možno podrobiť reflexii, zároveň však tejto reflexii odolávajú, pretože sociálna prax a kultúrna funkcia reflexie nie sú jedného a toho istého typu.

4. IMAGINÁRNE, SYMBOLICKÉ, EMPIRICKÉ

V predchádzajúcej kapitole sme ukázali, ako Lévi-Strauss postupuje pri analýze mýtu. Z celku rozprávania izoluje základné sémantické rámce, v ktorých identifikuje variabilné sekvencie a invariantné schémy. „Štrukturálna metóda, či už v lingvistike alebo antropológii, spočíva v objavení invariantných foriem v rozmanitých obsahoch.“ ([4], 286)

Na grafickom zobrazení štruktúry daného mýtu môžeme pozorovať, že „mýtus má diachrónnu, historickú horizontálu, ktorá zodpovedá syntagmatickému rozvíjaniu deja a je nevyhnutná pre čítanie mýtu, a synchrónnu, paradigmatickú vertikálu, slúžiacu ako nástroj objasnenia protikladov ľudského života.“ ([1], 163) V syntagmatickej rovine je mýtus organizovaný pomocou sledu sekvencií popisujúcich udalosti putovania v smere východ – západ a západ – východ.

Západ predstavuje bod obratu vo všetkých schémach. V geografickej schéme predstavuje najkrajnejší dosiahnuteľný bod. Ekonomická schéma reprezentuje hranicu medzi hladomorom a hojnosťou. V sociálnej schéme je zachytená opozície filiácie a lokácie. Kozmologická schéma zobrazuje transformáciu negácie na afirmáciu principiálnych antagonizmov.

Základným protikladom v paradigmatickej rovine je opozícia *hore/dolu* v kozmologickej schéme. Táto predstavuje krajné polohy binárnej opozície, ktoré majú svoje koreláty v podobe protikladov voda/zem (geografická schéma), hladomor/lov (ekonomická schéma) a patrilokálne/matrilokálne (sociálna schéma).

V jednotlivých sekvenciách mýtu môžeme registrovať antiklimax protikladov. Klesajúcu tendenciu opozícií pozorujeme vďaka tomu, že kozmologická schéma (nebo/zem) a geografická schéma (vrchol/údolie) sa premietajú do sociálnej schémy ako artikulácia antagonizmov na úrovni filiácie a lokácie. Podobne by sme mohli uviesť do vzťahu všetky opozície vyskytujúce sa v tomto mýte. Pre nás je však zaujímavejšie zistenie, že zatiaľ čo binárne opozície kozmologickej schémy majú v jednotlivých sekvenciách tendenciu k utlmovaniu antagonizmov, v ostatných schémach je pomer amplitúd oscilácií protikladov neurčitý. Domnievame sa, že je to spôsobené tým, že kozmologická schéma predstavuje imaginárne inštitúcie, zatiaľ čo geografická a ekonomická schéma reprezentujú reálne inštitúcie. Sociálna schéma plní v tomto prípade úlohu prostredníka medzi imaginárnym (zdroj konfliktu) a reálnym (riešenie konfliktu).

Mýtus tematizuje tie skutočnosti, ktoré sú spoločnosťou intuitívne nazerané ako problematické. „Korešpondencia medzi nevedomou správou mýtu – problémom, ktorý sa mýtus snaží riešiť – a vedomým obsahom (...) nemá nevyhnutne povahu doslovnej reprodukcie, ale môže nadobudnúť podobu logickej transformácie. Ak mýtus nastoľuje problém priamym spôsobom, t. j. v pojmoch, v akých ho vníma spoločnosť, z ktorej pochádza, zápletká, zjavný obsah mýtu, môže prevziať svoje motívy priamo zo samotného sociálneho života. Lenže ak mýtus formuluje problém naruby a usiluje sa ho vyriešiť *ad absurdum*, môžeme očakávať, že zjavný obsah bude v dôsledku toho modifikovaný a poskytne prevrátený obraz empiricky danej sociálnej skutočnosti, ktorá je prítomná vo vedomí členov spoločnosti.“ ([6], 216 – 217) Preto tiež môžeme povedať, že mýtus – na rozdiel od kroniky – nie je záznamom kultúry, ale skôr transformáciou grupy zobrazení.

ZÁVER

Rekonštrukcia Lévi-Straussovho prístupu k mýtom na báze štrukturálnej analýzy nás privádza k záveru, že problematiku sociálneho poriadku možno formulovať v dvoch rovinách: (i) reálnej a (ii) imaginárnej. Prostredníctvom projekcie invariantnej logickej štruktúry na obe roviny mýtu vystúpia do popredia nielen opozície medzi jednotlivými prvkami, ale aj korelácie, konverzie a transformácie, inherentne prítomné v mýte.

Mýtus sa z tejto perspektívy javí ako efektívny nástroj kontroly sociálnych konfliktov. Potenciálne ohrozenie jednoty sociálneho celku eliminuje tým, že protiklady reálnej spoločenskej praxe konvertuje na kontradikcie imaginárnej sféry. V nej sú protirečenia nielen možné, ale aj nevyhnutné; dokonca sú nevyhnutne negatívne. Ak je mýtus sériou transformácií – a štrukturálna analýza ukazuje že je –, potom primordiálne popretie symetrie z jeho úvodnej sekvencie sa nevyhnutne prevracia do potvrdenia symetrie v záverečnej sekvencii. Mýtus teda v istom zmysle predstavuje negáciu negácie.

Nezodpovedanou otázkou zostáva, do akej miery je štruktúra mýtu, v tej podobe ako ju zachytáva štrukturálna antropológia, vybudovaná vedome. Túto otázku môžeme sformulovať aj odlišne: Je to, čo odhaľuje antropológ prostredníctvom štrukturálnej analýzy v základe mytológie tým istým, čo nachádza v mýte jeho účastník?

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV:

- [1] BUDIL, I., T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. 3. vydanie. Praha : Triton, 1998.
- [2] LÉVI-STRAUSS, C.: Asdiwalov príbeh. In: LÉVI-STRAUSS, C.: *Štrukturálna antropológia II*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 157 – 210.
- [3] LÉVI-STRAUSS, C.: *Mýtus a význam*. Bratislava : Archa, 1993.
- [4] LÉVI-STRAUSS, C.: Odpovede na niektoré otázky. In: LÉVI-STRAUSS, C.: *Štrukturálna antropológia II*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 283 – 299.
- [5] LÉVI-STRAUSS, C.: Štrukturálna analýza v lingvistike a v antropológii. In: LÉVI-STRAUSS, C.: *Štrukturálna antropológia*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 43 – 65.
- [6] LÉVI-STRAUSS, C.: Štyri mýty Winnebagov. In: LÉVI-STRAUSS, C.: *Štrukturálna antropológia II*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 211 – 223.
- [7] LÉVI-STRAUSS, C.: Úvahy o atóme príbuzenstva. In: LÉVI-STRAUSS, C.: *Štrukturálna antropológia II*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 93 – 122.
- [8] LÉVI-STRAUSS, C.: Zmysel a využitie pojmu model. In: LÉVI-STRAUSS, C.: *Štrukturálna antropológia II*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 81 – 91.
- [9] MICHALOVIČ, P., MINÁR, P.: *Úvod do štrukturalizmu a postštrukturalizmu*. Bratislava : Iris, 1997.
- [10] MUKAŘOVSKÝ, J.: *Studie z estetiky*. Praha : Odeon, 1966.
- [11] SOUKUP, V.: *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha : Portál, 2000.